

**ІНОЗЕМНІ ДИПЛОМАТИЧНІ ПРЕДСТАВНИЦТВА І
РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ,
(1920-1930 рр.)**

ДАНИЛЬЧЕНКО О.П.,
кандидат історичних наук, слухач II курсу

Дипломатична академія України
при МЗС України

РУБЛЬОВА Н.С.,
молодший науковий співробітник

Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
НАН України

Становище РКЦ у підрадянській Україні знаходилося у сфері зацікавлень дипломатичних представництв насамперед країн із традиційно великим впливом і авторитетом католицького кліру - Польщі, Німеччини, Італії, Франції, Литви... Звичайно, що найбільше турбувалася за долю католиків Апостольська столиця, однак в УСРР не було її представництва через відсутність дипломатичних зв'язків з Радянським Союзом.

Папська дипломатія завжди мала проблеми на православному Сході. Налагодженню стійких дипломатичних взаємин Ватикану з Російською імперією заважало зіткнення двох взаємовиключаючих чинників - політики цезаропапізму дому Романових й прагнення Римсько-католицької Церкви до посилення і поширення свого впливу на підросійських землях. Внаслідок цих суперечностей лише раз - 1847 р. - шляхом укладення конкордату вдалося досягти, як невдовзі з'ясувалося, нетривкого порозуміння між Римом та царатом. Період взаємних компромісів завершився у 1866 р., коли офіційні дипломатичні стосунки між Росією й Папським Престолом знову, цього разу остаточно, було розірвано.

Падіння самодержавства й вагомі суспільні та геополітичні переміни, що сталися упродовж 1917-1920 рр., породили сподівання Ватикану на усунення перешкод для діяльності структур Римсько-католицької Церкви на Сході. Апостольська столиця виявила

зацікавлення у налагодженні сталих контактів із незалежною Україною, прийнявши у червні 1919 р. дипломатичну місію Директорії УНР на чолі з графом М.Тишкевичем та доручивши нунцієві у Польщі підтримувати діалог з українською владою.

Зв'язки Ватикану з урядом УНР перекреслило утвердження в Україні більшовицької влади з її відверто антирелігійною позицією.

Гостра реакція Папського Престолу на гоніння більшовиків проти релігії й Церкви, здавалося б, не залишала шансів на зближення Ватикану з радянською адміністрацією. Однак вже влітку 1922 р. (у розпалі загальнодержавної кампанії по вилученню церковних цінностей) до радянської країни прибула папська місія допомоги голодуючому населенню - ідеологічні та політичні розбіжності цього разу не завадили дипломатам обох сторін знайти спільну мову.

Втім, їхні взаємозв'язки не набрали подальшого розвитку. Для ватиканської дипломатії, котра не могла змиритися з політикою одержавленого атеїзму й принципово не визнавала СРСР *де-юре*, двері цієї країни зачинилися щільно й надовго. Угода від 12 березня 1922 р. щодо надання папською місією допомоги голодуючим виявилася першим і єдиним порозумінням між Ватиканом і радянським урядом на період аж до 1990 р.¹.

Якщо до революції підросійським католикам уряд дозволяв спілкуватися із Апостольською Столицею лише за посередництва Міністерства закордонних справ, то за комуністичної влади було втрачено й таку обмежену можливість.

Потерпали у ситуації, що склалася, не стільки Ватикан, як структури РКЦ всередині СРСР, які внаслідок політичних перемін і військових дій зазнали великих втрат й конче потребували уваги і підтримки Папського Престолу. Політичний клімат радянської України аж ніяк не сприяв розвою Римсько-католицької церкви. Навпаки, провідники КП(б)У (як і московський центр) та контрольований ними держапарат вбачали у РКЦ контрреволюційну силу, попри те, що ця конфесія упродовж століть перебувала в опозицію щодо царату. Радянська адміністрація, розгледівши в РКЦ конкурента у боротьбі за вплив на маси, прагнула здолати супротивника насамперед силовими методами. Як і династія Романових, більшовики вбачали у структурі і діяльності РКЦ «руку» Апостольської Столиці й прошуки «п'ятої колони», спрямовані на підриєв позицій влади.

Становище кліру та ієрархів РКЦ додатково ускладнила польсько-радянська війна 1920 р., під час якої десятки ксьондзів (більшість - поляки), рятуючись від репресій, емігрували до Польщі. Розташовані в Україні римсько-католицькі єпархії (дієцезії) - *Луцько-Житомирська* (Волинь, Київщина), *Кам'янець-Подільська* (Поділля) й *Тираспільська* (південні губернії, Донбас, Крим) були обезглавлені, оскільки

єпископи, які їх очолювали - *І.Дуб-Дубовський, П.Маньковський* і *Й.Кесслер*, також перебралися за кордон.

З укладенням у березні 1921 р. Ризького миру Луцько-Житомирська дієцезія була розчленована навпіл радянсько-польським кордоном. Влада репресувала, а згодом і депортувала за межі країни архієпископів *Е.Роппа* (1919) та *Я.Цепляка* (1923), які очолювали католицьку ієрархію в Радянській Росії, а згодом СРСР. Цим самим було фактично зруйновано ієрархію РКЦ як загалом в СРСР, так і в підрадянській Україні.

Тим часом у республіці нараховувалося близько мільйона римокатоликів та кілька десятків ксьондзів, які залишилися без церковного керівництва. Радянська влада, доклавши чимало зусиль до ліквідації ієрархії РКЦ, чинила спротив спробам її відновлення. Ватикан неодноразово, але безуспішно намагався залагодити питання шляхом дипломатичних контактів із Москвою, яка проте не бажала змиритися з тим, що католицьке духовенство й паства підлягали Папському Престолу. Етнічний склад вірних РКЦ також дратував нову владу, оскільки більшість католиків - громадян УСРР - складали представники некорінних національностей - поляки (Правобережжя) та німці (Південь і Донбас).

Через півроку після укладення Ризького миру в УСРР із Польщі прибули місії по оптації й репатріації польських громадян, які працювали до осені 1923 р. Більшість їхніх співробітників народилася в Україні, а один з керівників - *А.Рошковський*, колишній киянин і парафіянин костьолу Св. Олександра, - налагодив з київськими ксьондзами довірливі і навіть дружні взаємини. Ця обставина, що мала, здавалось би, приватний характер, відіграла важливу роль як у діяльності місії, так і в житті місцевого католицького духовенства.

В атмосфері ще не згаслої після недавньої радянсько-польської війни обопільної ворожості, підозрливості та шпигуноманії для місії, які боялись (і безпідставно) напливу до Польщі агентів більшовиків і тому вимагали від оптантів та репатріантів доказів лояльності, найкращим її підтвердженням слугували рекомендаційні листи й довідки про благонадійність, що видавалися ксьондзами своїм парафіянам. У свою чергу, місії, крім основних функцій, стали першою сполучною ланкою між римсько-католицьким духовенством України і польським єпископатом.

Поки налагоджувався обірваний війною міжнародний поштовий зв'язок, ксьондзи з підрадянської України з відома властей підтримували листування службового й приватного характеру з польською стороною за посередництвом диппшти місії. Дипкур'ерами привозилася світська та церковна преса і література, предмети сакрального призначення, молитовники, церковні календарі, тобто те, що необхідне для підтримування нормальної життєдіяльності РКЦ. Че-

рез онтаційну та репатріаційну місії в Україну надходила й матеріальна і фінансова допомога ксьондзам від польських церковних і благодійних організацій, пожертвування вірних.

Зважаючи на тодішнє кризове становище відродженої Польщі, що сама потерпала від наслідків війни, розміри фінансової підтримки були скромними - по \$ 4 кожному ксьондзу щоквартально. За них можна було хіба що придбати кілька пудів борошна, але й це мало *життєве* значення у голодні 1922-1923 рр. Польські дипломати довірили ксьондзам розподіл допомоги, котра надходила з Польщі для вчителів польських шкіл, однак її розміри були настільки мізерними, а підозріливість влади, для якої будь-який контакт з іноземцями був синонімом шпигунства, такою хворобливою, що більшість педагогів, насамперед у Києві, вимушено відмовлялася від її одержання.

Ксьондзи, особливо з тих міст, де розташовувалися іноземні дипломатичні представництва (Харків, Київ, Одеса), відчували на собі постійну і нав'язливу увагу влади і ДПУ, які по-своєму трактували будь-які контакти співвітчизників з іноземцями. Так, участь працівників Посольства Польщі в УСРР у богослужіннях та репетиціях церковного хору харківського костьолу розглядалася як *«совецяния секретного характера»*, з приводу чого Наркомат закордонних справ УСРР на адресу МЗС Польщі у серпні 1922 р. надіслав ноту із грізним застереженням-протестом проти *«беспрестанного и ничем не оправдываемого вмешательства во внутренние дела Украины»*².

Нічого дивного, що з того часу харківський ксьондз В.Ільгін сам уникав спілкування з іноземними дипломатами і відраджував інших від цього. Ксьондз Ф.Буяльський зі Сквири, який у липні 1925 р. у Польському консульстві в Харкові залагоджував справи родинного характеру, відзначав, що його колега Ільгін, в якого він зупинився, *«как-то удивительно посмотрел на меня и сказал, что возле консульства следить»*³.

Ігнорування подібних застережень багатьом священикам коштувало свободи, а то й життя, як, наприклад, житомирському ксьондзові А.Федуковичу, ув'язненому восени 1923 р. після приватної бесіди з консулом Польщі у Києві Свірським. У харківській тюрмі ДПУ його примусили підписати так званий *«Відкритий лист до Папи Римського»*, в якому «автор» називав себе «агентом польського консульства», що нібито використовує ксьондзів в Україні з політичною, антирадянською метою. Ця публікація була використана радянською пресою для розгортання галасливої кампанії, спрямованої проти Польщі й Ватикану. За санкцією ЦК КП(б)У у Києві та Харкові ДПУ влаштувало перед польськими диппредставництвами «демонстрації трудящих» з вимогою припинити використання римсько-католицького кліру задля шпигунства на користь Польщі⁴.

Хоча католицьке духовенство з однозначним осудом поставилося до цієї фальшивки ДПУ, ксьондз А.Федукович, не витримавши докорів сумління, зламаний фізично й морально, 4 березня 1925 р. наклав на себе руки, здійснивши автодафе.

Цей трагічний випадок став наукою для більшості ксьондзів, які почали уникати будь-якого спілкування з іноземцями, хоча, як приміром, настоятель костьолу Св. Олександра у Києві прелат Т.Скальський, ніяк не могли збагнути, чому радянські урядовці *«такі нерозсудливі, щоби в моїх контактах з поляками, католиками, вреїті моїми давніми знайомими вбачати нині щось конспіративне. Адже в до-революційні часи консули інших держав, зокрема австрійський, бельгійський, шведський, оскільки були католиками, то підтримували стосунки як зі мною, так і з моїми попередниками, але ніхто з «охранки» нам за це не дорікав, і загалом це вважалося природною справою»*⁵.

Таємна спроба Апостольської Столиці відродити у 1926 р. ієрархію РКЦ в Україні (задля цього сюди з Ватикану нібито для релігійного обслуговування католиків-іноземців прибув папський візитатор єпископ *М. д'Ербінї*) завершилася арештом усіх ксьондзів, яким було надано єпископські повноваження. Уникнути в'язниці пощастило лише настоятелі костьолу з Макіївки (Донбас) *П.Е.Неве* - завдяки тому, що він як французький громадянин перебрався до Москви під опіку Посольства Франції. Десять років (1926-1936) єпископ Неве, перебуваючи у посольському штаті на посаді бібліотекаря, відправляв службу Богу у московському костьолі Св. Людовіка, водночас за дорученням Папи Римського очолюючи ієрархію РКЦ в СРСР. Але варто було йому виїхати на лікування до Франції, як радянська сторона, скориставшись цим, заборонила йому повертатися.

Як свідчить меморандум ДПУ УСРР *«О работе среди римско-католического духовенства и польколоний»*, поданий навесні 1926 р. до ЦК КП(б)У, з плином часу підозріливість і упередженість властей до РКЦ ніскільки не зменшилася, а, навпаки, трансформувалася у відверту ворожість і звинувачення у шпигунстві: *«Пришлось констатировать, что большая доля в разрушительной шпионской работе на нашей территории падают на ксендзов и группирующийся вокруг них элемент»*⁶. Керівництво спецслужб доповідало про власну готовність до проведення масових репресій щодо католицького духовенства і, нарікаючи на стримуючий зовнішньополітичний чинник, наголошувало, що від партійного штабу *«в отношении всех намеченных нами в дальнейшем мероприятий и перспектив крайне желательно было бы получить политическую линию»*⁷.

Арешт згадуваного нами одного з найвпливовіших в Україні ксьондзів, керівника Києво-Житомирської дієцезії Т.Скальського влітку 1926 р. свідчить, що ЦК КП(б)У розв'язав руки рес-

публіканському ДПУ. «Справа» Скальського, яку у січні 1928 р. розглядала Військова колегія Верховного Суду СРСР, набрала міжнародного розголосу, адже головним пунктом звинувачення висувалося шпигунство на користь Польщі, злочинні зв'язки ксьондза з польськими консульствами.

Від смертного вироку Т.Скальського врятувала тверда позиція Посольства Польщі у Москві в особі його керівника С.Патека, який вжив увесь свій дипломатичний хист і вплив, аби зняти із підсудного згадані звинувачення. Як наслідок - замість тривалого й гучного відкритого судового процесу відбулося лише коротке засідання при замкнених дверях. Вирок також був досить м'яким - 10 років позбавлення волі за «антирадянську і контрреволюційну діяльність». Пункт звинувачення - «шпигунство» - суд відхилив, а з польських дипломатів відтак знімалася підозра у співучасті. Конфлікт було вичерпано, але надто дорогою ціною - шляхом зриву переговорів про укладення довгоочікуваної і вкрай необхідної для обох сторін торговельної угоди між СРСР і Польщею⁸,

Завдяки зусиллям польської дипломатії у 1923-1932 рр. з радянських таборів і в'язниць було звільнено 38 католицьких священиків (в т.ч. й Т.Скальського). Усі вони, згідно радянсько-польської угоди про обмін політв'язнями, виїхали до Польщі⁹.

Справа Скальського та обміни політв'язнів значною мірою спростували досить поширену тоді серед ксьондзів думку, що відроджена Польща байдуже ставиться до проблем своїх співвітчизників, які залишилися в Україні. Підставою для подібних суджень послугувала стаття 7 Ризької мирної угоди, згідно котрої українці у Польщі, а поляки в Україні підлягали юрисдикції тих держав, громадянами яких вони були. Католицька церква в УСРР теж, відповідно до пункту 3 цієї статті, мала право облаштовувати своє внутрішнє життя винятково у межах радянського законодавства.

На прохання католиків - громадян України вплинути на радянський уряд, щоб він припинив гоніння на РКЦ, польські дипломати незмінно відповідали, що не мають права втручатися у внутрішні справи чужої держави... Генеральний консул Польщі у Києві Я.Каршо-Седлевський заявив 1934 р. настоятелю костьола Св. Олександра: *«Цьому я навряд чи зможу допомогти, але доки я у Києві, то костьол буде існувати. На релігія цікавить настільки, наскільки вона потрібна для політики»*¹⁰. Завдяки цьому дипломатові-прагматику (до речі, не католику, а кальвіністу) було відремонтовано костьол Св. Олександра, на що Генконсульство Польщі у Києві витратило 45 тис. руб. Але у даному випадку вишукування такої солідної суми грошей виявилось значно простішою справою, аніж добитися у господаря - радянської адміністрації - дозволу використати ці кошти за призначенням. За ре-

монт храму й приязні стосунки з іноземними дипломатами - представниками Польщі, Італії, Німеччини - довелося поплатитися його тодішньому настоятелю - ксьондзу А.Шенфельду, який 1935 р. опинився у в'язниці НКВС і 1937 р. загинув на Соловках...

Коли в 1930 р. італійське консульство у Харкові виділило кошти на ремонт єдиного у тодішній столиці УСРР костюлу (вкрай збідніла парафія була неспроможна зібрати необхідну суму), теж постала проблема, яким чином передати віруючим ці гроші, щоб не викликати підозри влади у нелегальному співробітництві з іноземними спецслужбами.

Найгострішим стало це питання у 1932-1933 рр., коли консульства Німеччини, Польщі та Італії надавали допомогу голодуючому населенню України. Римсько-католицькому духовенству німецьких колоній півдня УСРР, Донбасу і Криму вдалося вижити у ці роки винятково завдяки цій допомозі. Німецьке та італійське консульства в Одесі регулярно надсилали душпастирам продукти, одяг, взуття, гроші, що досить своєрідно розцінило керівництво ДПУ УСРР, яке 22 травня 1934 р. доповідало у ЦК КП(б)У: *«Германские националистические организации и консульства в проводимой фашистской работе среди немецкого населения на Украине широко используют лютеранское и католическое духовенство, церковный актив»*¹¹. У 1934-1936 рр. на півдні України і в Криму прокотилася хвиля арештів католицького духовенства німецької національності, в тому числі було ув'язнено, а в 1937 р. страчено єпископа О.Фрізона, який очолював південну частину Тираспільської єпархії¹². Всім заарештованим ставилося у вину *«нелегальний зв'язок з представниками буржуазних держав»*.

Ліквідація «злочинних зв'язків» римсько-католицького духовенства з представництвами чужоземних держав велася на двох фронтах: 1937 р. радянський уряд поставив перед Польщею, Німеччиною та Італією вимогу щодо скорочення кількості консульств на території СРСР. МЗС Польщі 18 серпня 1937 р. було змушене оголосити у пресі, що в результаті переговорів між урядами СРСР і Речі Посполитої прийнято рішення ліквідувати з 1 грудня 1937 р. консульство РП у Харкові¹³. 15 січня 1938 р. були ліквідовані консульства Німеччини у Харкові та Одесі. Італійське генконсульство у Києві припинило свою роботу 20 січня 1938 р.¹⁴

Звичайно, що скорочення консульської мережі західних держав в Україні спричинила не лише увага іноземних дипломатів до діяльності РКЦ, а, насамперед, ізоляціоністський курс радянського керівництва, що посилювався у другій половині 30-х рр. Водночас не можна заперечити досить вагомої ролі іноземних дипломатичних представництв в інформуванні своїх урядів та світової громадськості про становище РКЦ у підрадянській Україні та в наданні гуманітарної допомоги кліру

та віруючим-католикам, які потерпали від бруталного одержавленого атеїзму.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Stehle H. Tajna dyplomacja Watykanu: Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991). - Warszawa, 1993. - S.32.
- ² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 37, арк. 16.
- ³ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 52 795, арк. 50 зв.
- ⁴ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 1842, арк. 14-14 зв., 20-22.
- ⁵ Skalski T. Terror i cierpienie: Kościół katolicki na Ukrainie. 1900-1932. Wspomnienia. - Lublin; Rzym; Lwow, 1995. - S. 227.
- ⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 125.
- ⁷ Там само, арк. 133.
- ⁸ Див.: Документы и материалы по истории советско-польских отношений. - М., 1967. - Т. V (май 1926 г. - декабрь 1932 г.). - С. 251-273.
- ⁹ Skalski T. Op. cit. - S. 427.
- ¹⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 66 457, т. 6, арк. 12.
- ¹¹ Там само, ф. 1, оп. 20, спр. 6426, арк. 13.
- ¹² Архів Управління СБУ по АРК, спр. 018441, т. 1.
- ¹³ Документы и материалы по истории советско-польских отношений. - М., 1969. - Т. VI (1933-1938 гг.). - С. 332.
- ¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 7085, арк. 1.